

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовило появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були не численні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку, на той момент, існуючої влади. Хоча історія дає нам значну кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані по принципу регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, використовувалися представниками різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Проблеми протистояння на території України різних політичних сил, які спиралися на власні військові формування та неможливості встановити національну державну владу в роки закінчення Першої світової війни та громадянської війни першої чверті ХХ ст., посідали значне місце в роботах дослідників цього періоду української історії. Серед таких ми можемо назвати й безпосе-

редніх учасників досліджуваних подій: П. Аршинова, В. Білаша, М. Шинкаря і дослідників пізніших періодів: Д. Бондаренка, В. Волковинського, С. Кульчицького та О. Фесенка [1; 2; 13; 3; 4; 11].

Подіями в Німеччині й Австро-Угорській імперії та слабкістю центральної української влади вирішили скористатися у Москві, зайнявши більш жорстку позицію щодо українського питання. Зокрема, у своїх телеграмах, датованих 9 та 13 листопада 1918 р., В. Ленін настійливо рекомендував посилити агітацію серед німецьких солдатів і офіцерів за їх допомогу у встановленні більшовиками контролю в Україні, пропонуючи за це, як компенсацію, «десятки мільйонів пудів хліба» [6, 78].

Відчуваючи, що німецька підтримка слабшає, П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. опублікував «Федеративну грамоту», у якій було задеклароване прагнення очільника України взяти активну участь у процесі відновлення єдиної та неподільної Російської держави. На підтвердження цієї заяви Головою Ради Міністрів України був призначений С. Гербель, який хоч і був землевласником у Херсонській губернії, не приховував своїх симпатій до Білого руху та країн Антанти. З 29 травня 1918 р. він обіймав посаду представника Ради Міністрів Української держави при Головному штабі австро-угорських військ в Одесі. Із 3 липня 1918 р. перебував на посаді міністра продовольства в уряді Ф. Лизогуба та брав участь у створенні проекту аграрної реформи. У жовтні 1918 р. підписав «Записку дев'яти», у якій йшлося про потребу переорієнтації зовнішньої політики Української держави на Антанту та встановлення федеративного зв'язку з представниками майбутньої не більшовицької Росії.

Але кардинально змінити ситуацію або хоча б виграти час, щоб зорієнтуватися в нових політичних умовах та реаліях, гетьман не зміг. Зберігаючи відносно контрольовану ситуацію в столиці, П. Скоропадський втратив свій вплив на більшій частині українських територій.

Ситуацією скористалися більшовики: у нейтральній зоні, у місцях зосередження українських повстанців проти гетьманського режиму були сформовані дві радянські дивізії. Одночасно червоногвардійські загони почали з'являтися на півночі Чернігівської та Харківської губерній. На запити та претензії від Києва з Москви лунали запевнення в тому, що це самовільні дії недисциплінованих повстанських формувань. Це відбувалося за умов, коли демаркаційна лінія була прикрита лише німецькими підрозділами, що вже не демонстрували свою стійкість, як раніше [8, 150].

А вже із середини листопада 1918 р. через територію нейтральної зони почався неприкритий наступ радянських дивізій [4, 7].

На Півдні України багато великих міст контролювали опозиційні до гетьмана П. Скоропадського військові підрозділи, що симпатизували Центральній Раді [1, 30].

У районі Трипілля, у безпосередній близькості до Києва, поширюючи свій вплив і на Лівобережжя, сформував Дніпровську дивізію отаман Д. Зелений, який перебував під політичним впливом українських есерів [12, 48].

На Катеринославщині міцнішали та розросталися кількісно махновські загоны [2, 30].

Першою ознакою нестабільності політичного становища стала криза владних структур в Україні. У багатьох місцевостях одночасно діяли, намагаючись реалізувати свою власну політичну платформу, радянські загоны, що здійснювали підтримку напівлегальних більшовицьких організацій, безконтрольні повстансько-партизанські загоны, підрозділи союзницьких військ, які окупували Чорноморське узбережжя (французи, греки, англійці тощо), добровольчі частини, формування офіцерів-денікінців, німецькі війська, петлюрівці, прибічники гетьмана П. Скоропадського, загоны місцевої самооборони. Таким чином, на території України сформувався складний вузол політичних сил, підтримуваних військовими формуваннями, який обумовив існування нелегкої комбінації сил та фронтів.

Умовно ми можемо виділити три основні напрями, що підтримували переважну більшість військових формувань. До першого належали гетьманці, добровольчі та офіцерські формування, німецькі окупаційні війська та підрозділи союзницького десанту; до другого – війська Центральної Ради; до третього – пробільшовицькі частини. Проміжне становище та значний вплив мали українські есери, що схилилися то до підтримки більшовиків, то на бік Центральної Ради [9, 175].

Перемогу в цьому протистоянні могла здобути лише сила, якій удалося б повернути на свій бік стомлене війною, невдоволене невиконаними обіцянками, озброєне українське селянство. Досить активно щодо цього діяли більшовики. Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 8 вересня 1918 р., виробив план організації, зорієнтований на довготривалу партизанську війну [5, 1].

Міністерство закордонних справ Німеччини вже 8 жовтня констатувало, що московський комуністичний уряд готовий найближчим часом почати наступ проти німецьких збройних сил, спираючись на широку пропаганду серед населення, що спекулювала на невдоволенні населення шляхами вирішення соціально-економічних проблем, запропонованими урядами П. Скоропадського, та діяльність селянських партизанських загонів. Саме перед більшовиками виникло кілька проблем, намагання максимально швидко вирішити які й підштовхувало комуністичне керівництво у Москві та їхню агентуру в Україні до активізації конкретних дій. Насамперед щодня зростала небезпека інтервенції з боку країн-учасниць Антанти: їхні війська звільнялися на європейському театрі бойових дій після капітуляції Німеччини й відтепер могли підтримати політичні сили, що відстоювали ідею реставрації єдиної та неподільної Росії не лише нечисленними десантами, а й значними військовими силами.

На фоні змін у векторах європейської політики ставало вірогіднішим об'єднання сил гетьмана П. Скоропадського, А. Денікіна та П. Краснова, до якого додавалося зростання повстанського руху на Дону та Кубані. Умови для реалізації таких проектів реально існували й видавалися достатньо вагомими. З одного

боку, і Донський отаман, і український гетьман раніше проходили в одній військовій частині, з іншого – Дон був значною мірою зацікавлений у дружніх стосунках з Україною. Дослідник Д. Бондаренко у своїй статті наводить оцінку політичним позиціям А. Денікіна, К. Маннергейма, П. Скоропадського та П. Краснова, яку дав С. Рибас – на відміну від А. Денікіна, усі інші розуміли, що повернення до «єдиної та неподільної» Росії неможливе, натомість потрібно через узгодження місцевих інтересів іти до створення єдиного фронту в боротьбі з більшовизмом. До того ж, С. Рибас констатував, що генерал П. Краснов був не лише російським, а й козачим генералом, а на Дону Російська імперія ніколи не сприймалася як прекрасна Батьківщина. Він хотів опертися на всіх, хто був проти більшовиків: на козачих сепаратистів, на українських «незалежників», на німців [3]. Саме з України йшли на Дон боєприпаси та військово спорядження: понад 30% снарядів та 25% набоїв дончаки та розміщені там підрозділи Добровольчої армії отримували від Києва, усупереч забороні з боку німців.

Кожна з цих сил намагалася розхитати здебільшого нейтральне українське селянство та привернути його на свій бік, агітуючи, роздаючи зброю, допомагаючи організаційно. Тому саме в цей час, незважаючи на поразки та втрати, зростали сили махновців і сотень дрібніших отаманів. Активно формувалися частини Червоної армії й у так званій «нейтральній зоні», передовсім зі складу повстанських загонів, які після придушення літніх повстань 1918 р. були витиснуті за кордони України.

Але жодна з цих активних сил не помічала, що соціально-політичні процеси в Україні поступово виходили з-під усякого контролю та впливу. Відчувши смак влади, не бажаючи підкорятися нікому і ні в яких питаннях, на українських теренах піднімалася та міцніла отаманщина. М. Рубач, один з учасників громадянської війни в Україні, відзначав, що партизани контролювали фактично всю степову частину країни, паралізувавши роботу єдиної магістралі – Катериненської залізниці. Вони оточили найбільші адміністративні центри краю – Олександрію, Знам'янку, Єлизаветград та Долинську. На чолі найчисельніших повстанських формувань у цьому регіоні стояли Н. Григор'єв, Ткаченко, Татаренко [9, 177].

До того ж і так складну обстановку загострювала ще й соціально-національна ситуація. У роки революцій і воєн саме вона відіграла надзвичайно важливу роль. Річ у тім, що основну масу населення України, близько 94%, становили селяни. Відповідно міське населення складало усього 6%. У містах українців було значно менше, ніж росіян та євреїв. Отож відсутність національного за складом міста негативно позначилася на формуванні української національної інтелігенції, яка інтенсивно русифікувалася впродовж десятків років. Російська бюрократія робила все, щоб не допустити опозиційно налаштовані українські національні елементи до важелів державного управління, а по можливості й до практичної діяльності взагалі. Результатом цього процесу стало те, що Центральна Рада і режим гетьмана П. Скоропадського зіткнулися з катастрофічним дефіцитом національних управлінських кадрів, що значною мірою спричинило падіння

обох владних інститутів. Крім того, домінуючі позиції в політичному спектрі міст посідали представники саме великоросійських партій, тому й рішення Центральної Ради не могли мати в суспільстві однозначного резонансу [10, 504 – 520]. А прийняття та оприлюднення IV Універсалу не могло не відштовхнути від самої ідеї розбудови незалежної Української держави впливові проросійські та єврейські кола.

Неоднозначно можна оцінити і створення в Україні осередків організації «Вільного козацтва». З військової точки зору, це був, радше за все, єдиний правильний вихід із драматичної ситуації, що склалася. Не зумівши використати в повному обсязі у своїх інтересах українізацію царської армії, санкціоновану Тимчасовим урядом, боячись появи диктаторів на зразок Л. Корнілова, Центральна Рада отримала реальний шанс, хоч і наздоганяючи події, опертися на реальну військову силу. У політичному розумінні, особливо в містах, де не існувало національних традицій та історичних паралелей із легендарною Запорізькою Січчю, саме слово «козаки» асоціювалося з трагічними подіями революції 1905 – 1907 рр. На тлі політичного та економічного безладу, на порозі соціального вибуху, підкріплена наростаючим повстанським рухом, була створена Директорія. Єдиною реальною військовою силою, на яку міг розраховувати новий політичний орган управління країною, були частини січових стрільців, що дислокувалися в Білій Церкві, куди й перенесла свою роботу Директорія.

Не припиняли своєї активної діяльності й комуністичні організації. Наприкінці жовтня 1918 р. для безпосереднього керівництва збройним повстанням, яке готувалося, Київський обласком КП(б)У виділив зі свого складу Київський підпільний ревком на чолі з А. Бубновим, куди увійшли М. Майоров, С. Косіор, О. Ластовський та Волков. Ревком створив і контролював низку районних ревкомів. Організації КП(б)У Полтавської губернії були підпорядковані Київському обласному. 27 жовтня 1918 р. ревком оголосив мобілізацію всіх комуністів [11, 25].

На початку листопада 1918 р. загострилося збройне протистояння військових сил гетьманату з формуваннями, що орієнтувалися на Директорію. Зокрема, у ніч на 5 листопада 1918 р. полковник П. Болбочан у Харкові заарештував штаб українського корпусу, обеззброїв низку офіцерських дружин і при повному нейтралітеті розквартированих у місті німецьких підрозділів проголосив у Харкові владу Директорії [8, 167]. Це була неординарна особистість: П. Болбочан кілька разів змінював свої симпатії до політичних режимів, що сприятливо відбивалося на його службовій кар'єрі. Дослідники діяльності Болбочана – Р. Млиновецький, М. Капустянський, М. Шинкар та Б. Мартос відзначали, що отаману симпатизували праві українські партії, зокрема соціалісти-самостійники, що робили на нього ставку, на протигагу відомому своїми лівими поглядами та популярному С. Петлюрі [7, 22].

10 листопада 1918 р. розпочався виступ невдоволених гетьманською політикою в Золотоноші.

16 листопада 1918 р. селяни трьох повітів Полтавської губернії – Роменського, Конградського та Кобеляцького, яких організували українські есери в збройні загони, почали рух у напрямі Полтави [13, 2].

У своїй першій відозві до населення України від 15 листопада 1918 р. Директорія оголосила П. Скоропадського узурпатором влади в державі. А щоб привернути до себе симпатії українського селянства, задекларувала повернення народу землі та волі. 17 листопада 1918 р., попередньо домовившись із німецьким командуванням про дотримання ним нейтралітету, Директорія розпочала відкрите збройне повстання проти гетьмана П. Скоропадського. На бік Директорії перейшли окремі військові формування гетьмана: дивізія сірожупанників на Чернігівщині, Запорізька дивізія на Харківщині, Чорноморський кіш, який формувався в Бердичеві.

27 листопада частини Директорії захопили Полтаву. П. Болбочан підкреслював своє виняткове значення у цій перемозі, але українські есери через газету «Боротьба» стверджували, що Полтавою оволоділи їхні повстанські загони, що вдарили в тил гетьманським формуванням, які захищали місто, а значить, сприяли успіху П. Болбочана.

Отже, не здійснивши внутрішньополітичних та економічних перетворень у країні в інтересах більшості населення, опинившись без зовнішньої підтримки, через поразку Німеччини у Першій світовій війні, отримавши внутрішній фронт у державі у вигляді повстанських формувань, режим гетьмана П. Скоропадського не втримався. Натомість повстансько-партизанські формування отримали можливість та час зміцнити свої позиції шляхом отримання допомоги від різних політичних сил, вдало використовуючи фактичне безвладдя, коли керівники повстанських формувань отримували цілковитий контроль над цілими адміністративними округами. Сприяла зміцненню отаманщини ще не розвинена сітка шляхів сполучення, особливо в південних регіонах України, де контроль над залізницею гарантував контроль за всім прилеглим до неї районом.

Джерела та література:

1. Аршинов П. *История махновского движения.* / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1993. – 195 с.
2. Белаш А.В., Белаш В.Ф. *Дороги Нестора Махно.* / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. – К.: Проза, 1993. – 592 с.
3. Бондаренко Д. *Военное сотрудничество Всевеликого войска Донского с украинской державой.* / Д. Бондаренко. – Режим доступу до ресурсу: http://history.ukraine-in.ua/unr_ussr/The_supply_of_arms_the_army_of_the_don.
4. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. *Християн Раковський. Політичний портрет.* / В.М. Волковинський, С.В. Кульчицький. – К.: Вид-во політичної літератури, 1990. – 266 с.
5. «Коммунист»: *орган областного и городского Одесских комитетов КП(б)У.* – 1918, сентябрь. – № 7.

6. Ленін В.І. Повне зібрання творів. / В.І. Ленін. – К.: Політвидав України, 1973. – Т. 37. – 713 с.
7. Мартос Б. Оскілко й Болбочан (спогади). / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во д-ра Белея, 1958. – 62 с.
8. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. // Сост. С.А. Алексеев. Под. ред. Н.Н. Попова – Репринтное воспроизведение издания. – М.-Л.: Отечество, 1930. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 438 с.
9. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине. (Переход Григорьева к Советской власти). / Летопись революции. / М. Рубач. – Х.: Госиздат Украины, 1924. – 456 с.
10. Українська Центральна Рада (документи і матеріали). / Упоряд. В.Ф. Верстюк та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 589 с.
11. Фесенко О. Комбриг Богунський. / О. Фесенко. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
12. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 48.
13. Шинкар М. Події на Полтавщині (Болбочанищина). // Боротьба, 1919. – 8 лютого. – Ч. 1 (58). – С. 2.

© **Андрей ЛЫСЕНКО**

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы, а также активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны, в данный момент, существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© **Andrii LYSENKO**

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousand soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*